

Cava, Bengal, Tamil ve Malezya dillerine de çevrilmiştir.

Hamzanâme, büyük bir ihtimalle XIV. yüzyıldan itibaren Türkler arasında ilgi görmeye başlamıştır. Takyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Suriye Türkmenleri arasında Hz. Hamza ile pek ilgisi olmayan çeşitli Hamza hikâyelerinin anlatıldığını zikretmektedir (*Minhâcû's-sünne*, VII, 43). Hz. Hamza ile karıştırıldığı anlaşılan Hamza b. Abdullah'ın maiyetinde çok sayıda Türkmen bulunduğundan bu menkıbelerin Türkler arasında yaygın olması tabiidir. M. Fuad Köprülü'nün, Bâbü'r'ün *Vekâyi*'de bahsettiğini söylediği Mîr Ser Berehne'nin yazdığı kıssa (Bâbü'r, I, 192, 471) başka bir kişi olan şair Emîr Hamza'ya (ö. 625/1228) ait olmalıdır.

Yazılı metin haline gelmeden çok önce Hamzanâmeler'in sözlü bir gelenek olarak Türkler arasında itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Millî bir karakter taşıamakla beraber Türk halkı tarafından kısa sürede benimsenerek yaygınlaşmasında, İslâm dinine karşı büyük bir sevgi ve saygı beslenmesi yanında hemen bütün hikâyelerin özünde kahramanlık ve cihad anlayışının bulunması, Hz. Hamza'nın cesareti, dürüstlüğü ve daima zayıftan yana olması, Türk halkının onun şahsında kendi benliğini bulması da önemli bir sebep teşkil eder.

Türkçe Hamzanâmeler ilk defa XIV. yüzyılda, Emîr Süleyman'ın musahiplerinden şair Ahmedî'nin kardeşi Hamzavî (ö. 815/1412-13) tarafından yazıya geçirilmiştir. Aslında anonim karakterde olan halk hikâyeleri arasında Hamzanâme'nin yazılı metinler halinde yaygınlık kazanmış olması, *Dede Korkut Hikâyeleri* gibi destandan halk hikâyeciliğine geçiş dönemi kabul edilen XIV-XV. yüzyıllarda derlenerek yazıya geçirildiği kanaatini güçlendirmektedir. Hamzavî'nin *Hamzanâme*'si zamanla daha da yayılmış, özellikle yeniçeri ortalarında, sınır boyu kalelerinde, hatta kahvehanelerde ya kitaplardan okunmuş veya meddahlar tarafından anlatılmıştır. Nitekim İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalarından bazılarında eserin hangi tarihte, kim tarafından, hangi kahvehanede okunmuş olduğuna dair kayıtlar vardır. Süleyman Fâik Efendi, "Hamzanâme denilen efsâne-i kâzibe"nin sahaflardan kiralanan bazı yerlerde okunduğunu, hâfızası kuvvetli olanların bu hikâyeleri ezberleyip meddah tarzında anlattıklarını kaydeder (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 202). *Hamzanâme*'de birbirini takip eden 200'e ya-

kın hikâyede tarihî gerçeklerle ilgisi olmayan çok değişik, bazan Kafdağı gibi hayalî ülkelerin, bazan gerçek kişilerle cin, peri gibi unsurların yer aldığı olağan üstü vak'alar anlatılır. Bunlar Hz. Hamza'nın hiç gitmediği Rum, Seylan, Orta Asya, Çin gibi ülkelerde geçer.

Hamzavî'nin nesir halinde yazıp yer yer kendi şiirleriyle süslediği *Hamzanâme*'nin 360 cilt olduğunu Evliya Çelebi zikrederse de arada kayıp bulunan defterlerle beraber son olarak LXIX. cildi görülmüştür (Türkçe *Hamzanâme*'nin Türkiye kütüphanelerindeki yazma nüshaları için bk. Sezen, s. 27-33). Türkiye dışındaki kütüphanelerde de birçok nüshası bulunan (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 370) *Hamzanâme*'yle ilgili olarak Âşık Çelebi, XVI. yüzyıl şairlerinden İstanbullu Âhûremîrizâde Hâşimî'nin Hamza'nın Berkî ve Pülâd-dil adındaki oğullarının kıssalarını yazdığını söyler (*Meşâirü's-suarâ*, vr. 74^a).

Hamzanâmeler Batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Türk-İslâm sanatı uzmanlarından Avusturyalı Heinrich Glück, 1550-1575 yılları arasında hazırlandığı ve aslının 1400 varaktan müteşekkil on dört cilt olduğu (TA, XVIII, 459) anlaşılan Viyana Müzesi'ndeki bir Bâbürlü Hamzanâme-si'nde bulunan 100 kadar minyatür üzerinde çalışarak İran resim sanatının Hint resim sanatına etkisini göstermeye çalışmıştır (*Die indische Miniaturen des Hamza-Romanes im Österreichischen Museum in Wien und in anderen Sammlungen*, Wien 1925).

BİBLİYOGRAFYA :

Târîh-i Sîstân (nşr. Bahâr), Tahran 1314 hş., s. 156-159 vd.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 351-391; İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne* (nşr. Muhammed Salim), [baskı yeri ve yılı yok], VII, 43; Bâbü'r, *Vekâyi* (Arat), I, 192, 471; Âşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, vr. 74^a; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, 525, 610; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 253, 344-345; a.mlf., *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 21, 202, 363, 369-371, 378, 381; Pertev Naili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 126, 127, 208; Hilmi Ziya Ülken, *Millîyet ve Tarih Şuuru*, İstanbul 1948, s. 290-292; Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, İstanbul 1964, I, 248-256; Koca-türk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 190-191, 291; Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, Ankara 1976, s. 53, 94-97; "Hamzavî", *Büyük Türk Klasikleri*, I, 374-376; Lütfi Sezen, *Halk Edebiyatında Hamzanâmeler*, Ankara 1991; Bahâr, *Sebkşinâsi*, Tahran 1370 hş., I, 285-286; "Hamzanâme", TA, XVIII, 458-459; Hasibe Mazoğlu, "Türk Edebiyatı, Eski", a.e., XXXII, 95; H. Lammens, "Hamza", *IA*, V/1, s. 203-204; G. M. Meredith-Owens, "Hamza b. 'Abd al-Muttalib", *EP* (Fr.), III, 156-157; Abdullâh Uçman, "Hamzanâme", *TDEA*, IV, 91-93.

NURETTİN ALBAYRAK

HAMZAVİYYE

(حمزوية)

Hamza Bâli'den (ö. 980/1572-73) sonra Bayramî Melâmîliği'ne verilen ad (bk. HAMZA BÂLİ; MELÂMİYYE).

HAMZİYYE

(الحمزية)

Hâricî fırkalarından Acârîde'ye mensup Hamza b. Edrek'in (ö. 194/810) görüşlerini benimseyenlere verilen ad (bk. ACÂRİDE).

HAN

(bk. KERVANSARAY).

HAN

Türk hükümdarlarının İslâm öncesi dönemden beri kullandıkları bir unvan.

Çin kaynaklarına göre Asya Hunları önceleri şanyü veya tanhu / tanju unvanlarını kullanmışlardır. III. yüzyıldan itibaren bunların yerini kağan / kaan ve han almaya başlamıştır. "Bağımsız yönetici" anlamına gelen han kelimesinin dişili ise hanımdır (bazı lehçelerde hanış). Aslında Türk göçebe devletinin başında kağan bulunur, o da akrabalarını han rütbesiyle kendisine bağlı oymakların başına yönetici olarak tayin ederdi. Fakat zamanla han unvanı "imparator, şah, sultan" karşılığında hükümdarlar için kullanılmaya başlanmıştır. Meselâ önceleri bir kabile reisi olan Timuçin, Moğol İmparatorluğu'nu kurup başına geçtiği zaman han unvanını almış ve o tarihten sonra Cengiz Han adıyla şöhret bulmuştur.

Hârizmşahlar'ın ordu teşkilâtında emîr muadili bir rütbe oluşturan hanın Dede Korkut hikâyelerinde de hükümdardan çok bey karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Yine Anadolu'nun doğu ve güneydoğusundaki özel statülü birimlerin hâkimleriyle Safevîler döneminde İran'daki taşra yöneticilerine "bey, paşa" anlamında han denilmiştir. Bu kelime aynı zamanda Delhi Sultanlığı'ndan beri Hindistan müslümanları arasında soyluluk unvanıdır. "Hanlar hanı" anlamına gelen hân-ı

hânân ise özellikle Hindistan'da kurulan İslâm devletlerinde askerî bir makamın adı olmuştur.

Osmanlı padişahları içinde hanı bir hükümdarlık unvanı olarak ilk benimseyen I. Murad'dır; Yıldırım Bayezid ilk defa bu unvanı tuğralarına, Çelebi Sultan Mehmed de sikkelerine koydurmuştur. Han unvanı Kırım girayları ile Türkistan'da kurulan Hıve, Buhara ve Hokand devletlerinin hükümdarları için de kullanılmış, hatta bu devletler "hanlık" adıyla tanınmıştır; Karahıttay hükümdarları ise **gürhan** unvanıyla anılmıştır.

Kağan unvanı mutlak ve evrensel bir niteliğe sahiptir. Nitekim Oğuz Kağan destanında hükümdar, "Ben Uygurlar'ın kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir" sözleriyle bu durumu ifade etmektedir. Kağanın imparatorluk içindeki yeri ve fonksiyonu bağlı oymak ve kabileleri bir arada tutmak, bunların sayısını arttırmak, birbirleriyle ve kendisiyle olan ilişkilerini devlet teşkilâtı içinde düzene koymak, ordunun başkumandanı sıfatıyla savaşları yönetmek, halkını bolluk içinde yaşatmak şeklinde özetlenebilir.

Göktürk ve Uygur hükümdarlarının resmî unvanı olan kağan daha önce Avarlar tarafından da kullanılmış ve Avrupa'ya taşınmıştır (kaganus). Bu unvanın Türkler'den önce Proto-Moğollar'da da bulunduğu ve çok defa "kaan" şeklinde söylendiği bilinmektedir. Göktürk hükümdarlarına kağan yerine han da deniliyordu; özellikle Tonyukuk Kitâbesi'nde bu unvana daha çok rastlanmaktadır. Türk devletlerinden Uygurlar ve Hazarlar birer kağanlık olarak kurulmuş, hatta Hazar tesiriyle ilk Rus hükümdarları da kağan unvanını benimsemişlerdir (Râsonyî, s. 60). Cengiz Han'ın oğulları genellikle kağan unvanıyla anılmışlar ve bu unvanın kâtipler tarafından resmî yazışmalarda kullanılması için emirler çıkarılmıştır (Spuler, s. 295). İlhanlı hükümdarları sikkeleri üzerine kağan unvanını çok defa "el-a'zam, el-âdil" sıfatlarıyla birlikte koydurmuşlardır; Gâzân Han ise "kâğânü'l-a'zam" yerine "es-sultânü'l-a'zam" yazdırmayı tercih etmiştir.

İlk defa Arap müelliflerinin Türk, Moğol ve Çin hükümdarları için kullandıkları **hâkan** (hâkân) unvanı kağanın Arapçalaşmış şeklidir ve İslâmiyet'in Türkler'le Moğollar tarafından kabul edilmesinden sonra onlar arasında da yaygınlaşmıştır. Bu unvanı Fâtih Sultan Mehmed'den itiba-

ren daha çok "sultânü'l-berreyn ve hâkânü'l-bahreyn" tabiri içinde Osmanlı padişahları kullanmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Doerfer, *TMEN*, III, 141-183; Räsänen, *Ver-such*, s. 154-155, 219; Clauson, *Dictionary*, s. 611, 630; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, II, 612, 797, 818, 844, 846, 847-849; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 76, 94, 175, 180, 181, 201; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 230, 233, 238; Spuler, *İran Moğolları*, s. 294-298; L. Râsonyî, *Tarihî Türk-lük*, Ankara 1971, s. 60-61; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 154, 229-230; Hasan-ı Enverî, *İştilâhât-ı Divânî-i Dev-reyât Gâzevî ve Selcûkî*, Tahrân 2535 şş., s. 242; Şemîs Şerîk-i Emîn, *Ferheng-i İştilâhât-ı Divânî-i Devrân-ı Moğol*, Tahrân 1357 hş., s. 128-129; Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmpa-ratorluğu Tarihi*, İkdâm, İstanbul 31 Kânunuevvel 1334; Hüseyin Hüsameddin, "Türklerde Han Unvanı", a.e., 25 Kânunusânî 1334; F. Laszlo, "Kağan ve Ailesi" (trc. Şerif Baştaş), *Türk Hu-kuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 42; K. Shiratori, "Kağan Unvanının Menşei" (trc. İbrahim Gökbakar), *TTK Belleten*, sy. 36 (1945), s. 497-504; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 2019; Pakalın, I, 704-705, 723-726; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 66; J. A. Boyle, "Khâkân", *EP* (Fr.), IV, 948; a.mlf., "Khân", a.e., IV, 1042-1043.

AYDIN TANERİ

HAN CAMİİ

Kırım Gözleve'de bulunan
Mimar Sinan yapısı cami.

Kesin inşa tarihi bilinmemekte, 1552 yılında Kırım Hanı I. Devlet Giray tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir; Mimar Sinan'ın üç tezkeresinde de adı Tatar Han Camii şeklinde geçer.

Kırım hanları tahta çıkışlarında İstanbul'dan bir ferman alırlar ve bunları Han Camii'nde saklanan özel bir deftere kaydederdiler. 1837 yılından sonra kaybolan bu defterdeki ilk imzanın I. Devlet Giray'a ait olduğu bilinmekte ve bu sebeple camiye onun yaptırdığı sonucuna varılmaktadır. Halim Giray da Devlet Giray'ın Gözleve'de (Yevpatoriya) bir cami yaptırdığını kaydeder (*Gülbün-i Hânân*, s. 52, 176). 1834'teki restorasyon sırasında giriş kapısına konulan kitâbede caminin 1552 yılında Devlet Giray tarafından inşa ettirildiği yazılmıştır. Devlet Giray zamanında Kırım'da savaş olduğundan ve şartlar böyle büyük bir inşaat için uygun bulunmadığından Steven'e göre yapım işi Devlet

Giray'ın veliahdı Mehmed Giray'a havale edilmiş ve onun tarafından bitirilerek 1564'te hizmete açılmıştır. V. Pyankova da mihrap duvarındaki nişte 979 (1571) tarihinin bulunduğunu söyler. Mimar Sinan'ın Kırım'a gidip gitmediği belli değildir; muhtemelen kendisi gitmemiş, inşaatları verdiği talimata göre bir kalfası ile yerli ustalar yürütmüştür. Çünkü onun 1550-1557 arasında yoğun biçimde İstanbul'da Süleymaniye Camii ile meşgul olduğu bilinmektedir.

Kırım'ın en gösterişli mimari eseri olan Han Camii'nin yapımında sarı kireç taşı ve mermer kullanılmıştır. İç mekânın kubbe tarafında merkezî kubbe ile aynı çapta bir yarım kubbe, yan taraflarında da üçer kubbeli iki nef yer alır; bütün kubbe kemerlerinin içe gelen ayakları sekizgen kesitli dört pâyeye oturur. Kuzey cephesinde beş kubbeli bir son cemaat yeri bulunmaktadır; caminin kubbelerinin tamamı kurşun kaplıdır. Orta mekânın yüksekliği 22 m., genişliği 11,5 metredir. Ana kubbe sekiz köşeli bir kasnağa oturur; kasnağın on altı penceresi orta mekânı çok iyi aydınlatmaktadır. Kubbenin çapı 11 m., birer galeri barındıran yan neflerin genişliği 4,65 metredir. Kuzeydeki ana kapıdan başka batı ve doğu cephesinde de birer kapı mevcuttur. Batı cephesinde ayrıca tünel biçiminde bir merdiven bulunmakta ve küçük, üstü kapalı bir balkona çıkmaktadır; oradan da küçük bir girişle bu taraftaki galerinin güneybatı köşesinde yer alan ve hünkâr mahfili olduğu sanılan ahşap bir bölme-ye geçilmektedir.

Orta mekânın önündeki yarım kubbenin altında beş dilimli mihrap bulunmaktadır. Mihrabın nişi mukarnaslarla doldurulmuştur; bunun iki tarafında yarım sütunçelerle başlıkları, üstünde de bir âyet göze çarpar. Mihrabın sağında orijinal olmayan bir minber vardır. Son cemaat yerinin kemerleri tahminlere göre 1896 restorasyonu sırasında kapatılarak ana kapı dışarıya kaydırılmış ve böylece bu girişin çift ahşap kapısı olmuştur. Asıl girişi teşkil eden iç kapı zengin bir oyma işçiliği gösterir ve kapı kemerleri mermerden yapılmıştır; üstünde de Arapça yazılı bir bant vardır. Son cemaat yerini galeriye bağlayan giriş kaldırılmıştır. Ana kapının sağında ve solunda mukarnas ve düğüm motifleriyle süslenmiş iki mihrâbiye bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batı tarafları duvarlarla kapatılmış olup mekânı örten beş kubbenin ke-